

PRZYRODNICZA RÓŻNORODNOŚĆ ELEMENTEM UATRAKCYJNIAJĄCYM OFERTĘ AGROTURYSTYCZNĄ

Streszczenie

Obecnie w Polsce i na świecie zauważa się coraz większe zainteresowanie usługami agroturystycznymi. Powstające liczne gospodarstwa agroturystyczne są odpowiedzią na rosnące zainteresowanie tą formą wypoczynku wśród mieszkańców miast. Ta forma turystyki zaspokaja liczne potrzeby agroturystów, a w szczególności zapewnia ciszę i spokój, kontakt z przyrodą, lokalną kulturą, folklorem oraz tradycją wsi. Nierozzerwalnym elementem oferty agroturystycznej jest produkt agroturystyczny, który obejmuje materialne i niematerialne składniki. Elementy produktu agroturystycznego związane są z czynnym gospodarstwem rolnym oraz jego otoczeniem. Podstawowymi komponentami oferty agroturystycznej są nocleg i wyżywienie, natomiast poszerzonymi wszelkie atrakcje. Niewątpliwą atrakcją przyciągającą agroturystów jest różnorodność przyrodnicza istniejąca w gospodarstwie agroturystycznym i w jego otoczeniu. Przedmiotem pracy jest wskazanie różnorodności przyrodniczej jako istotnego elementu atrakcyjności oferty agroturystycznej.

Słowa kluczowe: różnorodność przyrodnicza, produkt agroturystyczny, bioróżnorodność, agroturystyka

Wstęp

Różnorodność jest cechą przyrody, wynikającą z bogactwa form życia na Ziemi. Obejmuje ona wielość gatunków, różnorodność genetyczną oraz rozmaitość wielogatunkowych układów przyrodniczych, tj. ekosystemów i krajobrazów. Takie wieloaspektowe ujęcie przyrodniczej różnorodności sprawia, że w literaturze przedmiotu jest wiele terminów traktujących o zmienności form przyrodniczych spotykanych w danym regionie. Często używanym pojęciem opisującym przyrodniczą różnorodność jest termin „różnorodność biologiczna” lub jego skrótowa forma „bioróżnorodność” [Sienkiewicz 2010].

Jak zauważa Wilson [1992] bioróżnorodność jest najbardziej wartościowym i najmniej docenianym bogactwem. Dar ten, otrzymany od natury, kiedyś i dzisiaj pozwala człowiekowi przeżyć w ciągle zmieniającym się środowisku. Ludzie często nie zdają sobie sprawy, że różnorodność biocenoz na przykład lasów, czy łąk, ma nie tylko znaczenie estetyczne. Ponadto należy podkreślić, że różnorodność przyrodnicza jest użyteczna ze względów: ekologicznych, ekonomicznych i turystyczno-rekreacyjnych.

Stan przyrodniczej różnorodności w Polsce jest zadawalający, gdyż na tle innych krajów europejskich Polska jest krajem o relatywnie dużej bioróżnorodności, biorąc pod uwagę stan zachowania pierwotnie występujących ga-

tunków i zbiorowisk roślinnych oraz ras i form użytkowych roślin i zwierząt [Makomaska-Juchiewicz 2007]. Dlatego też ochrona bioróżnorodności powinna być ściśle powiązana z jej zrównoważonym użytkowaniem i dotyczyć całej przestrzeni użytkowanej przez człowieka, a nie tylko wybranych terenów.

Rozpatrując zakres bioróżnorodności wyodrębniamy jej cztery podstawowe kategorie:

- różnorodność międzygatunkową,
- różnorodność wewnątrzgatunkową,
- różnorodność ekosystemów,
- różnorodność krajobrazową.

Z kolei uwzględniając aspekt przestrzeni przyrodniczej można wyodrębnić trzy kategorie:

- różnorodność przyrodnicza na obszarach rolniczych,
- różnorodność na obszarach leśnych,
- różnorodność na obszarach o charakterze antropogenicznym [Makomaska-Juchiewicz 2007].

Zasadniczym celem pracy jest ukazanie różnorodności przyrodniczej jako istotnego elementu atrakcyjności oferty agroturystycznej. Rosnąca konkurencyjność na rynku usług turystycznych, w szczególności agroturystycznych, wymaga przygotowania oferty oryginalnej, wysokostandardowej, ale równocześnie bezpiecznej dla środowiska przyrodniczego i kulturowego. Niniejszy rozdział ma charakter teoretyczno-przeglądowy i stanowi przyczynek do dalszych badań i przemysłów naukowych.

Różnorodność przyrodnicza w (agro) turystyce

Turystyka jest zjawiskiem przestrzennej ruchliwości ludzi - turystów, którzy dobrowolnie zmieniają miejsce pobytu, środowisko i rytm życia. To wielosektorowa i wielowymiarowa dziedzina gospodarki, która współcześnie rozwija się bardzo dynamicznie. Rozwój turystyki dostarcza wielu korzyści ale i też negatywnych skutków zwłaszcza w sferze środowiska przyrodniczego. Dlatego też bardzo istotna jest dbałość o stan środowiska naturalnego i jego ochrona zwłaszcza na terenach pełniących funkcję destynacji turystycznej. Wynika to z faktu, że zasoby przyrodnicze danego regionu stanowią atrakcję turystyczną, która jest podstawowym składnikiem oferowanego produktu turystycznego. Tereny o wyjątkowych walorach środowiska naturalnego stanowią cel peregrynacji dla wielu turystów. Toteż rozwój funkcji turystycznej jest często wskazywany jako kierunek rozwoju społeczno-gospodarczego danego regionu, czy kraju. Należy jednak pamiętać, że rozwój ten powinien odbywać się zgodnie z zasadami rozwoju zrównoważonego. Formą turystyki wpisującą się w ideę tego rozwoju jest agroturystyka.

Agroturystyka to jedna z form wypoczynku i rekreacji ciesząca się coraz większą popularnością zarówno w Polsce, jak i na całym świecie. Obejmuje ona świadczenie usług turystycznych przez rodzinę rolniczą na terenie funkcjonującego gospodarstwa rolnego, zlokalizowanego na terenach wiejskich [Uglis i Jęczmyk 2009]. Istotą tej formy turystyki jest czasowy pobyt agroturysty w gospodarstwie, który obejmuje szerszy lub węższy pakiet usług [Sikora 2002]. Zatem przygotowany produkt agroturystyczny powinien zaspokajać zgłaszane potrzeby agroturystów.

Z marketingowego punktu widzenia, produktem jest wszystko to, co może zostać zaoferowane w celu zaspokojenia określonej potrzeby i pragnienia nabywców. Niewątpliwie tworzenie produktu agroturystycznego jest procesem dynamicznym, który powinien reagować na zmieniające się preferencje nabywców, a nawet je wyprzedzać. W tym miejscu należy podkreślić, że wizerunek polskiego produktu agroturystycznego jest już ukształtowany zarówno w świadomości kwaterodawców (rolników) jak i agroturystów. Posiada on swój niepowtarzalny charakter i coraz większą rzeszę wiernych nabywców.

Każdy produkt, w tym produkt agroturystyczny, ma swoją strukturę, którą tworzy od trzech do pięciu poziomów produktu [Kotler 2005]. Jednakże najbardziej przydatna dla celów marketingowych wydaje się struktura czteropoziomowa [Dudkiewicz 2007]. Tworzą ją następujące poziomy:

- rdzeń produktu - podstawowa korzyść, jaką nabywa w rzeczywistości turysta, w przypadku agroturystyki jest to np.: cisza, spokój i wypoczynek w gospodarstwie rolnym, poznanie dziedzictwa kulinarnego i kulturowego polskiej wsi, itd.;
- produkt rzeczywisty - produkt w formie podstawowej, który tworzą podstawowe elementy przygotowanej oferty: nocleg, wyżywienie, transport, usługi rekreacyjne, przewodnickie czy kulturowe;
- produkt poszerzony - produkt ulepszony, który przekracza oczekiwania nabywcy; zawiera dodatkowe usługi, korzyści, które spowodują, że oferta zostanie wyróżniona na rynku, przyciągnie uwagę agroturystów; np. dodatkowe atrakcje jak możliwość pracy w gospodarstwie, możliwość kontaktu ze zwierzętami, nowe doświadczenia kulinarne, itd.;
- produkt potencjalny - obejmuje wszystkie ewentualne ulepszenia i przekształcenia, którym produkt może podlegać w przyszłości; np. możliwość nauki jazdy konnej, wprowadzenie animaloterapii, pokazy przygotowywania produktów tradycyjnych i regionalnych.

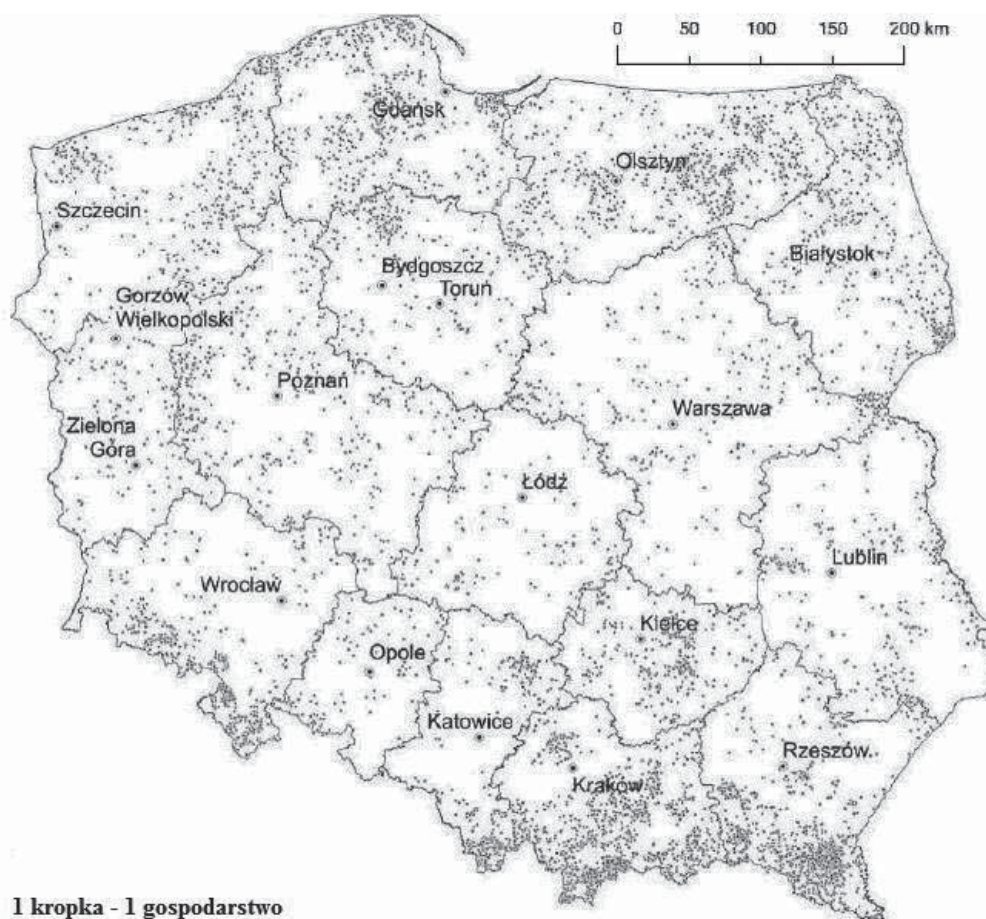
Z punktu widzenia kwaterodawcy świadczącego usługi agroturystyczne ważne jest zdefiniowanie kryteriów, jakimi kierują się agroturyści podejmując decyzję o wyborze konkretnej oferty [Uglis i Krysińska 2012, Zawadka 2012]. Badania naukowe wskazują, że głównymi determinantami wyboru wypoczynku w gospodarstwie agroturystycznym są cisza i spokój w bliskim kontakcie z otaczającą przyrodą, atrakcje przyrodnicze i kulturowe odwiedzanego regionu. Czynnikiem przyciągającym agroturystów, działającym jak magnes, jest również obecność zwierząt gospodarskich i/lub egzotycznych [Tyran 2007, Czarnota 2009, Ćwiklińska 2009]. Jak podkreśla Majewski [2003] to właśnie produkcja rolnicza (roślinna i zwierzęca) jest główną atrakcją wypoczynku w gospodarstwie agroturystycznym.

Bioróżnorodność w gospodarstwie agroturystycznym

Zainteresowanie agroturystyką w Polsce systematycznie rośnie. Świadczy o tym rosnąca liczba gospodarstw oferujących usługi agroturystyczne oraz liczba osób z nich korzystających. Niestety dostępne dane statystyczne nie są precyzyjne, w szczególności w zakresie skali rozwoju agroturystyki. Wynika to z faktu, iż zjawisko wzrostu liczby gospodarstw agroturystycznych jest trudne do monitoringu, albowiem nie wszyscy rolnicy zgłaszają je

do ewidencji obiektów noclegowych prowadzonej przez urząd gminy oraz dostępne dane pochodzą z różnych źródeł. Gromadzeniem danych na temat skali i kierunków rozwoju agroturystyki, w ostatnich 20 latach, zajmowały się różne instytucje: MRiRW, GUS, Instytut Turystyki, Wojewódzkie Ośrodki Doradztwa Rolniczego. Obecnie, od 2009 r., coroczne badania liczby gospodarstw agroturystycznych prowadzi ponownie GUS, należy jednak podchodzić do nich z rezerwą gdyż publikowane dane są nieprecyzyjne [Uglis 2012].

Szacuje się, że obecnie liczba gospodarstw agroturystycznych przekroczyła 10 tys. a liczba miejsc noclegowych - 100 tys. Rozmieszczenie obiektów agroturystycznych jest zróżnicowane (rys. 1), najczęściej ich występuje na terenach górskich oraz pojeziernych. Potwierdza to istnienie wyraźnej korelacji między rozmieszczeniem bazy agroturystycznej a występowaniem przyrodniczej różnorodności. Stąd też jak podkreśla Durydiwka [2012] największą popularnością cieszy się agroturystyka na obszarach o bogatych zasobach środowiska przyrodniczego i kulturowego.

Rysunek 1. Rozmieszczenie gospodarstw agroturystycznych w 2007 roku [Bednarek-Szczepańska 2010]

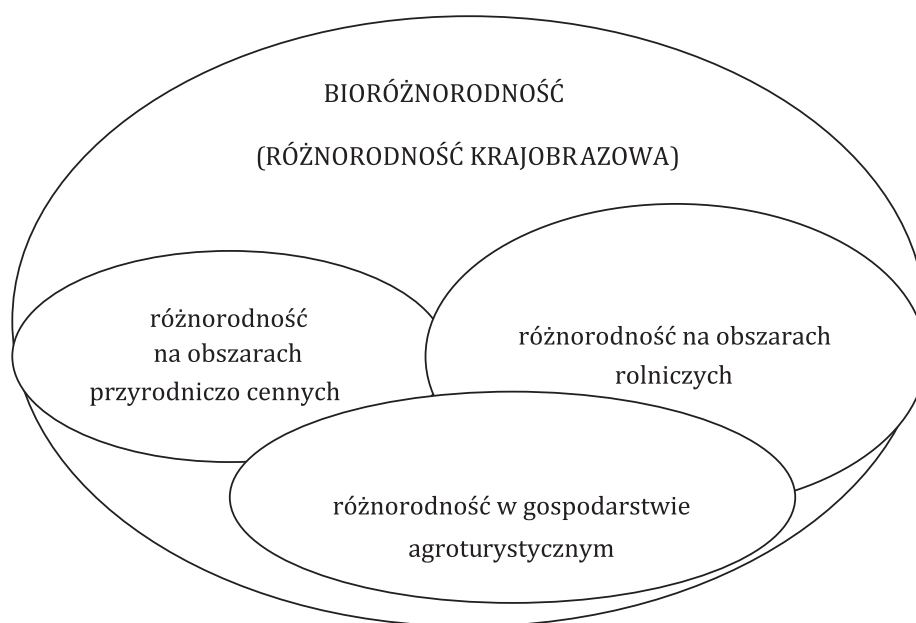
Agroturystyka dla wielu mieszkańców aglomeracji miejskich to swego rodzaju „powrót do korzeni” i zaznajomienie się z funkcjonowaniem gospodarstwa rolniczego. Dlatego też stworzenie bogatego i różnorodnego pro-

duktu agroturystycznego jest sprawą pierwszoplanową, pozwalającą przyciągnąć gości i zapewnić im różne atrakcje, nie tylko natury wizualnej, ale również możliwość bezpośredniego kontaktu z roślinami i zwierzętami.

W związku z tym celowe jest utrzymywanie w gospodarstwie takich gatunków i odmian roślin, jak też gatunków i ras zwierząt, które są najbardziej typowe dla danego regionu, które kiedyś w regionie uprawiano i hodowano. Dawny dobór roślin i zwierząt wynikał z warunków siedliskowych - „profil” produkcji gospodarstwa zależał od gleby, na której ono funkcjonowało. Jednakże większa rola przypada zwierzętom gospodarskim, które ze swej natury bardziej przyciągają ludzi, a szczególnie dzieci niż falujące łąny zbóż lub plantacje roślin okopowych, choć i takiego podejścia wykluczyć nie można. Możliwość bezpośredniego kontaktu ze zwierzętami, nie musi ograniczać się tylko kontaktu wzrokowego bądź słuchowego, ale może przybrać formę bliską, polegającą na obsłudze zwierząt (zadawanie paszy, ścielenie, dojenie, przepędzanie na pastwisku) lub wręcz formę terapeutyczną, której przykładami są dogoterapia i hipoterapia.

Z punktu widzenia agroturysty atrakcyjnym zasobem przyrodniczym oferty agroturystycznej są również tereny uprawowe - bioróżnorodność na terenach rolniczych. Niepowtarzalnie wyglądają kwitnące uprawy rzepaku, uprawy facelii, gryki, kwitnące czerwone maki i wiele innych roślin kwiatowych, które tworzą wiejski krajobraz. Ciekawą atrakcją są również specjalnie przygotowane labirynty w kukurydzy, które stanowią doskonałą propozycję na spędzenie wolnego czasu na świeżym powietrzu. Dużym zainteresowaniem agroturystów cieszą się również obszary leśne oraz użytki zielone, które są szczególnie przydatne do rekreacji, wypoczynku oraz sportów. Jak już wspomniano wcześniej przyrodnicza różnorodność jest zjawiskiem złożonym. Bioróżnorodność jest fundamentem aktywności turystycznej, z kolei turystyka, a w szczególności agroturystyka powinna wspierać zachowanie różnorodności przyrodniczej, jako podstawowego składnika produktu agroturystycznego.

Rozpatrując ofertę agroturystyczną w sferze bioróżnorodności należy podkreślić, że obejmuje ona szeroki wachlarz upraw polowych i chów różnorodnych zwierząt. Agroturystyka czerpie z dobrodziejstwa różnorodności na obszarach wiejskich oraz pobliskich terenów leśnych. Agroturyści korzystają z bogatej oferty aktywności na terenie gospodarstwa ale także poznają pobliskie atrakcje przyrodnicze (rys. 2). Różnorodność przyrodnicza może być kształtowania i utrzymywana w gospodarstwie agroturystycznym jako element wyróżniający daną ofertę spośród innych. W gospodarstwie działania w zakresie różnorodności przyrodniczej sprowadzają się do dbania o bioróżnorodność gatunkową w ogrodzie, uprawach polowych oraz chowie zwierząt. Do zagadnienia utrzymywanych zwierząt, można podejść dwójako. Pierwszy wariant, to gospodarstwo utrzymujące rodzime gatunki i rasy zwierząt, typowe dla danego regionu lub nawet dla obszaru mniejszego na przykład zalewowej doliny rzeki lub pasma górskiego. Wariant drugi, to stworzenie swego rodzaju kolekcji (mini ogrodu zoologicznego) różnych gatunków i ras zwierząt, nigdy niewystępujących w danym regionie, bądź w kraju, lub nawet na kontynencie. Wydaje się, że takie podejście wprowadza pewien porządek w gospodarstwie, choć nie można wykluczyć wariantu mieszanego i utrzymywać rasy o różnym pochodzeniu.

Rysunek 2. Różnorodność przyrodnicza w agroturystyce

Bioróżnorodność zwierząt gospodarskich to nie tylko różnorodność gatunkowa, ale także różnorodność ras w obrębie gatunku. Wiele rodzimych ras zwierząt, objętych jest dzisiaj hodowlą zachowawczą, dotowaną przez państwo. Konieczność hodowli zachowawczej zaistniała ze względu na nieprzystosowanie niektórych ras do panujących warunków ekonomiczno-gospodarczych (mała produktywność), co skutkowało stałym zmniejszaniem się pogłowia i możliwością utraty ras będących przecież dorobkiem kulturowym. Mają one wiele cennych cech, doskonale przystosowujących je do konkretnego środowiska (małe wymagania pokarmowe, odporność na choroby), których nie posiadają zwierzęta wysokowydajne. Wprawdzie można u ras będących w hodowli zachowawczej znaleźć przykłady cech produkcyjnych, których poziom przekracza te uzyskiwane przez wiele ras uznanych za „kulturalne”, choćby całoroczny sezon aktywności płciowej i regularne rodzenie w miocie dwóch jagniąt przez maciorki rasy polska siwa wrzosówka.

W hodowli zachowawczej znajduje się wiele ras, które dobrze nadają się do chowu w małych gospodarstwach, nie tylko ze względu na niejednokrotnie małe wymagania środowiskowe, ale także ze względu na swoją wielkość, atrakcyjny wygląd lub doskonałą jakość produktów spożywczych, które goście sami mogą pozyskiwać (mleko) lub w małych przydomowych przetwórniciach produkować (sery, jogurty, wędliny). W Polsce, hodowlą zachowawczą objęto między innymi: bydło polskie czerwone i biało-żółte, konie huculskie i koniki polskie, świnie puławskie, złotnickie białe i złotnickie pstre. Aż piętnastu ras i odmian owiec dotyczy ten zakres ochrony, prawie wszystkie hodowano w Polsce przed drugą wojną światową, lub też wytworzono w okresie powojennym, a są to: wrzosówka, świniarka, polska owca górska odmiany barwnej, owca pogórza, czarnogłówka, merynos polski odmiany barwnej i merynos polski starego typu, owca wielkopolska, olkuska, żelaźnieńska, kamieniecka, pomorska, uhruska i koridel. Jedyna rasa owiec objęta hodowlą zachowawczą, która nigdy na terenach Polski nie była szeroko rozpowszechniona, to importowany merynos booroola. Nie sposób nie

wspomnieć o niektórych tylko rasach drobiu i drobnego inwentarza choćby kurach zielononóżkach i żółtonóżkach kuropatwianych, gęsiach lubelskich, biłgorajskich i suwalskich, kaczcze rasy pekin polski i królika popielniańskim białym.

W ofercie gospodarstwa mogą znaleźć się też gatunki i rasy egzotyczne, przykładowo szkockie bydło górskie (highland cattle), świnię wietnamską, owce kameruńskie, lamy i strusie oraz ozdobne bażanty [Czarnota 2009].

Bioróżnorodność w obrębie gatunku, dotycząca cech obserwowalnych, przejawia się różną wielkością zwierząt (kalibrem) na przykład małe bydło rasy jersey i duże holsztyńsko-fryzyjskie, różnym umaszczeniem - świnię złotnickie białe i złotnickie pstre, występowaniem rogów lub ich brakiem na przykład rogata polska owca górską i bezrożna owca wielkopolska lub różną okrywą włosową, długą u kóz karpacczych, krótką u kóz białych uszlachetnionych. Właśnie takie zróżnicowanie jest atrakcyjne dla potencjalnych agroturystów.

Dodatkowo kwaterodawcy, tworząc ofertę dla gości, mogą wykorzystać różnorodność produktów spożywczych, dostarczanych przez różne gatunki utrzymywanych zwierząt. W ofercie kulinarnej może znaleźć się np. doskonałej jakości wieprzowina, głównie ze świni złotnickiej pstrej, charakteryzująca się marmurkowatością mięsa, co poprawia smakowitość [Buczyński i in. 2005]. Z kolei mięso o walorach zbliżonych do dziczyzny jest typowe dla owiec wrzosówek. Tusze tej rasy mają małą zawartość tłuszczu międzymięśniowego i podskórnego, co nie jest częstą cechą u owiec [Niżnikowski 1997]. Także mięso szkockiego bydła górskiego odznacza się marmurkowatością, miękkością i drobnowłóknistością oraz szlachetnym smakiem. Natomiast koźlęta mogą dostarczać wysoko cenionego w wielu krajach mięsa, o małej zawartości tłuszczu, mającego walory dietetyczne.

Mleko pozyskiwane od krów rasy polska czerwona, czy owiec swoimi parametrami technologicznymi i walorami smakowymi korzystnie różni się od mleka krowiego pochodzącego od ras wysokoprodukcyjnych [Gardzina-Mytar i in. 2007, Bonczar i Paciorek 1999]. Ze względu na łatwość chowu, a także specyficzne walory smakowe mleka koziego i jego przetworów, ten właśnie gatunek powinien być szeroko w gospodarstwach wykorzystywany. Dodatkowo mleko pozyskiwane własnoręcznie przez gości może być niezapomnianą atrakcją oraz może być spożywane jako nieprzetworzone lub służyć jako surowiec dla przetwórstwa. W wielu gospodarstwach agroturystycznych istnieją przydomowe przetwórnice mleka, z którego produkuje się napoje fermentowane (jogurt, kefir) oraz szeroką gamę serów, od najprostszych twarogowych poczynając, przez sery twarde dojrzewające, na serach pleśniowych skończywszy. Niewielkich nakładów finansowych wymaga zorganizowanie własnej masarni i wędzarni, w której agroturysty sami mogą wytwarzać wędliny.

Aktywność właścicieli gospodarstw agroturystycznych w zakresie różnorodności przyrodniczej w gospodarstwie oraz jego otoczeniu (bioróżnorodność krajobrazowa) może przejawiać się również w zapewnieniu utrzymania kompletnych ekosystemów przez zakładanie żywopłotów, łąk, pastwisk oraz stawów i terenów podmokłych.

Podsumowanie

Agroturystyka to coraz popularniejsza forma spędzania wolnego czasu. Podstawowymi składnikami oferty agroturystycznej są nocleg i wyżywienie, natomiast poszerzonymi wszelkie atrakcje. Niewątpliwą atrakcją przyciągającą rzesze agroturystów jest różnorodność przyrodnicza panująca w odwiedzanym gospodarstwie agroturystycznym i w jego otoczeniu. Sprzyja temu odpowiedni dobór utrzymywanych zwierząt oraz upraw polowych. Dzięki temu podczas pobytu w takim gospodarstwie agroturyści mogą spotkać różne zwierzęta, które stanowią główną atrakcję.

Zasoby przyrodnicze stanowią główną determinantę wyboru destynacji wakacyjnej. Aby utrzymać środowisko naturalne w dobrym stanie, konieczny jest rozwój turystyki zgodny z zasadami ekorozwoju, jako że współcześni turyści coraz częściej zainteresowani są wypoczynkiem w nieskażonym otoczeniu z piękną i nieskażoną przyrodą. Formą turystyki, którą spełnia te kryteria jest właśnie agroturystyka. Często bywa traktowana przez agroturystów jako ucieczka od zgiełku i hałasu wielkomiejskiego. Sprzyja wypoczynkowi na łonie natury w ciszy i spokoju.

Przeprowadzona analiza literatury przedmiotu wskazuje, że różnorodność przyrodnicza, a w szczególności różnorodność w gospodarstwie stanowić może niepowtarzalną i wyróżniającą atrakcję. Obecność zwierząt ras rodzimych lub egzotycznych, które można zobaczyć tylko w ogrodzie zoologicznym stanowi istotny element wyróżniający daną ofertę na bogatym rynku agroturystycznym. Bez wątpienia kwaterodawcy dbający o bioróżnorodność w swoim gospodarstwie przyczyniają się również do zachowania krajobrazowej różnorodności przyrodniczej.

Piśmiennictwo

1. Bednarek-Szczepańska M., 2010: Agroturystyka i rolnictwo ekologiczne. [w:] Atlas Rolnictwa Polski, IGiPZ PAN, Warszawa.
2. Bernacka H., Siminska E., Niedźwiecki P., 2011: Alternatywne metody wykorzystania owiec. Wiadomości Zootechniczne 3: 59-66.
3. Bonczar G., Paciorek A., 1999: Właściwości mleka owczego (praca przeglądowa). Zesz. Nauk. AR Kraków 360: 37-48.
4. Buczyński J.T., Swulińska-Katuliska A., Chojnacka R., Szulc K., 2005: Assessment of eating quality of meat from złotnicka white and złotnicka spotted pigs. Annals of Animal Science, Suppl.1: 7-10.
5. Czarnota M., 2009: Egzotyczne zwierzęta szansą wzbogacenia oferty gospodarstw agroturystycznych. Praca magisterska Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Katedra Turystyki Wiejskiej.
6. Ćwiklińska E., 2009: Postrzeganie zwierząt domowych i gospodarskich przez turystów w gospodarstwach agroturystycznych w województwie wielkopolskim. Praca magisterska Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Katedra Turystyki Wiejskiej.
7. Durydiwka M., 2012: Czynniki rozwoju i zróżnicowania funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytet Warszawski.

8. Gardzina-Mytar E., Węglarz A., Felenczak A., Ormian M., Makulska J., 2007: Wydajność i skład mleka krów rasy polskiej czerwonej utrzymywanych w stadzie zachowawczym i doskonalonym. *Rocz. Nauk. Zootechnik* 34(2): 3-10.
9. Kotler Ph., 2005: *Marketing*. REBIS, Poznań.
10. Majewski J., 2003: *Agroturystyka to też biznes*. Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.
11. Makomaska-Juchiewicz M., 2007: O ochronie różnorodności biologicznej. [w:] M. Grzegorzczak (red.), *Integralna ochrona przyrody*, Instytut Ochrony Przyrody PAN, Warszawa: 55-68.
12. Niżnikowski R., 1997: Badania nad wartością rzeźną i jakością mięsa wrzosówek w porównaniu z owcami innych genotypów [w:] *Rola i znaczenie hodowlane chronionych przed wyginięciem ras i odmian owiec*. Fundacja Rozwój SGGW: 70-81.
13. Sienkiewicz J., 2010: Koncepcje bioróżnorodności - ich wymiary i miary w świetle literatury. *Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych* 45: 7-29.
14. Sikora J., 2002: *Agroturystyka przykładem przedsiębiorczości na wsi*. [w:] S. Bosiacki (red.), *Gospodarka turystyczna w XXI wieku – stan obecny i perspektywy rozwoju*. AWF, Poznań: 71-80.
15. Tyran E., 2007: Owca w turystyce. *Wiadomości Zootechniczne* 4:11-14.
16. Uglis J., 2012: Miejsce agroturystyki w dywersyfikacji gospodarki wsi. [w:] *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, R. Brol i A. Sztando (red.), *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 243: 495-504.
17. Uglis J., Jęczmyk A., 2009: Agroturystyka szansą ożywienia obszarów wiejskich. *Roczn. Nauk. SERiA* 4: 341-346.
18. Uglis J., Krysińska B., 2012: Próba zdefiniowania profilu agroturysty. [w:] *Popyt turystyczny konsumpcja-segmentacja-rynki*. Zesz. Nauk. Uniw. Szczeciń. *Ekonomiczne Problemy Usług* 84: 155-166.
19. Wilson E.O., 1992: *The diversity of life*. Harvard University Press.
20. Wilson L., Hardesty L.H. Targeted Grazing with Sheep and Goats in Orchard Settings. <http://www.webpages.uidaho.edu>, dostęp, dn. 20.06.2014 r.
21. Zawadka J., 2012: Preferencje turystów dotyczące wypoczynku w gospodarstwach agroturystycznych na Lubelszczyźnie. *Zesz. Nauk. Uniw. Szczeciń.* 699, *Ekonomiczne Problemy Usług* 84: 167-179.